

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»,
присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана**

(14 травня 2021 року)

Харків – 2021

УДК 94 (477)
ББ 63.3 (4Укр)46
Х65

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 9 від 26.04. 2021 року*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. – Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 219 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 14 травня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Тематика статей презентує широкий спектр актуальних питань із життя, політичної, дипломатичної діяльності видатного гетьмана – Богдана Хмельницького та козацького руху на теренах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021
© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

	на території України.....	111
Олійник О. М.,	Вплив козацького права на правову систему	
Олійник М. М.	українських земель доби Хмельниччини.....	117
Омельченко В.О.	Еволюція української еліти в ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр.....	126
Охрімович А.	Петро Могила як представник духовної еліти та його внесок у зміцнення політичної культури в Україні.....	135
Павліченко О. О.	Б. Хмельницький у державотворчій теорії В. К. Липинського.....	142
Перепелиця В.О.	Українська старшина періоду гетьманування Івана Виговського.....	146
Спасьонова А. С.	Українська національна революція середини XVII ст.: причини та основні етапи.....	154
Стешенко Н. Л.,	Трансформації державного устрою	
Стешенко О. В.,	Гетьманщини у другій половині XVII ст.....	159
Дьякова О. В.	.....	
Тарасенко О.А.	Конституція П. Орлика як вияв політико-культурних орієнтацій козацької еліти.....	169
Татаринов Д. О.	Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення.....	178
Хіляй В. В.	Заснування православних монастирів на Слобожанщині.....	188
Чеботова Т. О.	Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича.....	195
Черепанова М. В.	Запорозьке, донське й слобідське козацтво в Придонців'ї у XVI – на початку XVIII століть....	203
Чернікова І.В.	Іллінська церква у с. Суботові – пам'ятка архітектури	211
Шнайдер В.В.	Козацьке самоврядування в Україні.....	216

Стешенко Н. Л.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри
філософії та соціально-політичних наук
Донбаська державна машинобудівна академія

Стешенко О. В.

викладач історії вищої кваліфікаційної категорії
машинобудівний коледж
Донбаської державної машинобудівної академії

Дьякова О. В.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Одним з головних наслідків національно-визвольних змагань середини XVII ст. стало формування української козацької держави – Гетьманщини. Про її життєздатність говорить той факт, що вона проіснувала майже до кінця XVIII ст.

Актуальність теми полягає в тому, що проблема становлення державності, утворення інститутів державної влади за доби гетьманату Богдана Хмельницького та їх подальшої трансформації на сьогодні залишається предметом численних дискусій і не знайшла одностайної оцінки. В численних дослідженнях істориків, політологів, юристів, соціологів, присвячених цій

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

тематиці, розглянуто окремі аспекти питань, пов'язаних з генезою української козацької державності.

Мета роботи полягає в тому, щоб простежити еволюцію державності Гетьманщини у другій половині XVII ст.

Уже на початку національно-визвольної революції, тобто у 1648 році, на підконтрольних землях поширюється традиційний для козацтва сотенно-полковий територіальний устрій. Проте, на цьому етапі адміністративний поділ можна визнати, як «"удільність" (тобто окремішність) Української держави по Білу Церкву» [14, с. 157].

По мірі продовження воєнних дій серед козацької старшини і, зокрема, у Богдана Хмельницького поступово визрівають основи національно-державницькі ідеї, що ґрунтувались певний час на засадах автономії українських земель у складі Речі Посполитої, тобто отриманні того ж статусу, що й Литва.

Під час перебування в Києві з грудня 1648-го по січень 1649 року, в ході спілкування з духовенством, послами іноземних держав, інтелігенцією та на підставі власного аналізу перемовин, у Хмельницького заклалися основи державницької програми, яка базувалась на принципах: 1) право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; 2) незалежність утвореної держави від влади польського короля; 3) соборність України; 4) спадкоємність традицій Київської Русі в новоутвореній країні [10, с. 168–169].

Підґрунтям для початку розбудови власної держави стало підписання Зборівської угоди. Зміст домовленостей та їх реалізація свідчать, що Богдан Хмельницький та його прибічники були прихильниками автономії для козацького регіону. Державотворчий процес і, насамперед, організація органів державної влади, проходив під впливом козацьких традицій. Прикладом цього може слугувати, наприклад, військово-політична організація Запорозької Січі, що стала певною моделлю новоствореної держави. Це, зокрема, пояснює одну з

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

головних ознак держави – її напіввійськовий характер, який проявляється в різних аспектах: від офіційної назви «Військо Запорозьке» до принципів функціонування державних інститутів. Тому недаремно, що саме військовослужбовці стають свого роду гарантами успішного функціонування держави.

Основою територіального устрою стала козацька сотенно-полкова система. На той час було 16 полків (дев'ять правобережних і сім лівобережних), що поділялись на 272 сотні [11, с. 173]. Така система дозволяла в разі потреби швидко мобілізувати значні сили на захист рідної землі.

Військовій моделі адміністративно-територіального устрою відповідала і система органів управління. Але поруч із дублюванням моделі управління Запорозької Січі, в деяких аспектах державотворення простежуються інші тенденції. Управління державою переходить до гетьмана, який наряду з традиційно притаманною функцією головнокомандувача, стає повноправним правителем: очолює уряд, відає фінансами, наділяється правом керувати зовнішньою політикою тощо. За словами сучасника гетьмана польського ротмістра Степана Чарнецького: «всі [його] шанують як Бога; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині» [цит. за: 7, с. 99].

Аналізуючи такі складові форми козацької держави, як форма правління та політичний режим, можна також визначити зміну пріоритетів. Так, на початку війни в управлінні переважали республіканські основи, що базувались на демократичних традиціях козащини (виборність посадових осіб, право голосу для усіх, відсутність суттєвих міжстанових розмежувань та ін.). Але згодом, коли внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація ускладнилися, в діях гетьмана та його оточення все більше простежуються авторитарні риси та все яскравіше проглядає перехід до монархічної моделі управління (витіснення «чорних» рад старшинською, встановлення спадкового гетьманства, централізація управління тощо). Можна погодитись із деякими дослідниками,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

що в тих надзвичайних умовах це була загалом прогресивна тенденція. До того ж у більшості провідних європейських країн існувала подібна модель управління.

Визначаючи одну з головних ознак державності – суверенітет – не можна стовідсотково стверджувати, що Гетьманщина була такою. Це пояснюється рядом як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. До першої групи можна віднести, зокрема, той факт, що сама ідея суверенітету ще не набула завершеного оформлення у свідомості козацької еліти. Другу групу факторів найяскравіше характеризує несприятлива зовнішньополітична ситуація, в якій опинилась козацька держава, насамперед, після укладення Білоцерківського договору в 1651 році. Саме після цього стало зрозуміло, що без зовнішньої підтримки з боку сусідніх держав (в першу чергу, Туреччини чи Російської держави) козаки не могли не обійтись. Як показали подальші події, платою за допомогу було певне обмеження державного суверенітету, адже союзники мали свої інтереси й не були зацікавлені в існуванні суверенної України.

З огляду на цей факт найбільш показовою стала угода з Російською державою 1654 року, відома під назвою «Березневі статті Богдана Хмельницького». Серед сучасних дослідників довгий час точиться дискусія щодо оцінки цього договору, а саме якого статусу набувала Україна за його умовами. У науковій літературі надається цілий ряд трактувань: персональна унія гетьмана і царя; васальна залежність від московського царя без втручання у внутрішні справи українців; військовий союз двох держав проти Речі Посполитої; возз'єднання двох народів; приєднання українських земель на правах широкої автономії тощо. Але при цьому практично всі автори сходяться в одному: кожна сторона тлумачила ці домовленості по-своєму, виходячи із своїх планів. Російська держава дивилась на цю угоду з точки зору майбутнього включення частини земель Речі Посполитої до свого складу, українська сторона – як тимчасовий союз, з тим, щоб згодом одержати самостійність.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Крім того, трагічну роль в занедбанні наслідків державотворення після смерті Хмельницького відіграли наступні гетьмани та державна еліта – козацька старшина, для більшості з яких особисті інтереси чи інтереси їхнього найближчого оточення стали вище, ніж інтереси усього народу. Недаремно цей період української історії одержав назву періоду «Руїни».

Ключову роль в процесах, що відбувалися на території України в цей час, мали зміни в територіально-адміністративному устрої, які слід розглядати в двох вимірах: територіальному та в залежності від суб'єкта владних повноважень. Зокрема, несприятлива зовнішня ситуація змушувала гетьманів дбати не про подальше розширення суверенних прав України, а про збереження тих, що були закріплені угодою 1654 року. Крім того, серед правлячої української політичної еліти стався розкол щодо подальшої зовнішньої орієнтації. Представники одного з провладних таборів, попри проблеми у відносинах із російським урядом, залишались прихильниками союзу з нею. Частина козацької старшини вважала, що лише у складі Речі Посполитої можна зберегти державних суверенні права. Найбільш рішучий крок у цьому напрямку був зроблений І. Виговським, який у пошуках шляху для легітимізації Української держави укладає з Річчю Посполитою договір у Гадячі. Тим самим він здійснює спробу змінити державний устрій у напрямі до шляхетської демократії. Проте з цілого ряду причин «...Гадяцький договір виявився мертвонародженим і не був реалізований» [Error! Reference source not found., с. 179]. Це було пов'язане із тим, що польська шляхта не бажала миритися з тим, що православні українці матимуть такі самі права, що і католики-поляки.

Надалі практично усі ключові питання територіально-адміністративного та політичного устрою, функціонування органів державної влади визначалися відповідними договірними статтями між гетьманом та монархом Росії, Речі Посполитої, Туреччини.

Найпоказовішу роль відіграла угода Юрія Хмельницького з російським урядом. Останній нав'язав цьому гетьману підробку оригіналу угоди 1654 року,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

яка передбачала обмеження автономних прав, повноважень гетьмана та старшини, розміщення московських залог в крупних містах тощо. Трагедія була в тому, що згодом цей документ, за твердженням сучасних науковців, є єдиним офіційним текстом статей, на який згодом орієнтувалися усі наступні гетьмани [3, с. 155].

Ще одну знакову роль у визначенні статусу українських земель відіграла Чуднівська угода (або Слободищенський трактат) 1660 р., підписаний Юрієм Хмельницьким із представниками Речі Посполитої. Його умовами поклали початок територіальному розподілу українських земель між Російською та Річчю Посполитою, адже старшина замислилась над обранням двох гетьманів – ліво- і правобережного. Цей розкол було закріплено майже одночасним обранням 1663 року на посаду гетьмана: на Лівобережній частині – І. Брюховецького, а на Правобережній – П. Тетері. Практично відразу вони розпочинають міжусобну війну, що призвела до поглиблення хаосу та посилення анархії.

Спроби об'єднати українські землі, здійснені П. Дорошенком та І. Самойловичем, були приречені на невдачу, бо, як і раніше, передбачали втручання третьої сторони (Речі Посполитої, Османської імперії та Російської держави). Піком руйнації існуючого статусу українських земель, насамперед на Правобережжі, стало чергове гетьманство Ю. Хмельницького та його участь у чигиринських походах 1677-1678 років, результатом яких став захват та знищення турками легендарної столиці гетьманської держави його батька та масове переселення людей в Росію. На думку Д. Дорошенка, «упадок і зруйнування Чигирини були ... символом загибелі правобережної козацької України» [4, с. 324].

Багаторічна боротьба за українські землі виснажила усі сторони протистояння і змусила укласти мирні угоди, за якими закріплювався територіальний розкол Гетьманщини. Лівобережна Україна, що знаходилась у складі Московської держави, залишалась єдиною українською територією з

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

визначеним і закріпленим законодавчо автономним статусом, яка адміністративно поділялась на десять полків [5, с. 26]. Тоді як Правобережна України, повернувшись до Речі Посполитої, перетворилась на напівпустелю, зруйновану, спалену, засіяну людськими кістками [3, с. 161; 9, с. 222-223].

Система органів публічної влади на Лівобережжі, загалом, зберігала свою структуру, поділяючись на три рівні – генеральний, полковий та сотенний. Проте тут відбулись суттєві зміни. Вищий орган у системі управління – Військова (Генеральна) рада – продовжувала втрачати свій вплив і до кінця XVII століття її функції остаточно підміняються старшинськими радами та генеральним урядом. Відродити діяльність козацької загальної ради намагались гетьмани, що виступали за республіканські засади розвитку держави (зокрема, І. Виговський, П. Дорошенко) [6, с. 210]. Але їх зусилля були марними.

Натомість, підвищення ролі старшинських рад в системі управління підтримувалось прихильниками зміцнення гетьманської влади. Загалом, спостерігається тенденція перетворення старшинських рад у двопалатний парламент, де вищою палатою були збори генеральної старшини, а нижньою – з'їзд усієї старшини [11, с. 200].

Також спостерігаються деякі зміни в ієрархії представників ще одного вищого органу влади – генерального уряду: значно посилюються позиції генерального обозного, який стає по суті другою за рангом політичною фігурою після гетьмана. Далі у владній ієрархії розмістилися генеральний суддя та генеральний підскарбій. І лише за ними постає генеральний писар, який донедавна був ключовою фігурою в козацькій системі влади [11, с. 201].

Не обійшов процес трансформацій і ключову посаду – гетьмана. Ще з часів Б. Хмельницького тривало протистояння між прихильниками спадкового та виборного гетьманства. Виборна система була збережена, але попри її видиму демократичність, була досить ілюзорною: термін обрання гетьмана не регламентувався, усунути його від влади могла козацька чи старшинська рада, у вибори часто втручалися монархи.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

У діяльності більшості гетьманів переважали республіканські засади, що базувались на принципах споконвічної козацької демократії і відображали тим самим прагнення значної частини населення. Щоправда, така політична форма, на думку сучасних вітчизняних дослідників, виявилася не зовсім природньою для того часу. Адже у Європі тільки козацтво мала демократичний устрій, тоді як інші держави континенту були монархіями. Як результат, ранні паростки демократичних традицій були придушені переважаючими і більш сталими монархічними засадами.

Одним із базових гарантів збереження державності в Гетьманщині було військо. Але й воно зазнає переформатування (насамперед, чисельного) в дусі тогочасних тенденцій. Так, за «Березневими статтями Богдана Хмельницького» козацький реєстр встановлювався у 60 тисяч чоловік, а за умовами «Переяславських статей» Ю. Хмельницького він скорочувався до 40 тисяч людей та функції війська обмежувалися. Проте одним із пріоритетних напрямів у діяльності майже всіх наступних гетьманів стає завдання не тільки зберегти існуючу чисельність війська, а й утворити нові підрозділи. Так, І. Виговський значну увагу приділив формуванню найманих військових підрозділів, тим самим фактично створивши власну приватну армію. А в подальшому він планував утворити з цих частин постійні збройні сили України, що складалося з 30 000 козаків і 10 000 найманців [9, с. 219].

П. Дорошенко, задля обмеження впливу козацької старшини, створює наймане військо – так званий корпус сердюків, який підпорядковувався лише йому [9, с. 254-255]. «Глухівські статті» дозволяли Д. Многогрішному створювати додатковий полк у 1000 козаків під назвою «компанійських» або «охотних» для несення охорони. За часів правління І. Самойловича було засновано підрозділ під назвою «бунчукові товариші», що являв, по суті, елітну гетьманську гвардію [9, с. 255-256]. Але при цьому, під тиском Москви, він змушений був погодитися на зменшення реєстру до 30 тисяч: [9, с. 254].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

У системі місцевих органів влади ключовою залишалась посада полковника, традиція виборів якого полковою козацькою радою поступово скасовується, а в деяких випадках стає спадковою. Спочатку рішення про обрання на посаду приймав гетьман, а згодом цю функцію перебирають на себе російські урядовці [14, с. 171].

Отже, на підставі аналізу історичних фактів та досліджень на цю тему, можна зробити висновок, що у період національно-визвольного руху, який охопив майже всю територію України протягом 1648 – 1657 рр., Б. Хмельницький намагався утворити незалежну державу.

З самого початку боротьби у середовищі козацької старшини йде постійне протистояння двох основних форм правління: республіканської і монархічної, а також демократичних та авторитарних начал. Традиційні для козацтва республіканські засади управління проявлялися наразі в діяльності рад різних рівнів, виборності посадових осіб тощо. Монархічні принципи управління залучалися тими гетьманами та представниками старшини, які прагнули управляти самотійно, без участі козацьких рад та мали намір передавати свої посади у спадщину.

Література:

1. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке. СПб.: П.П. Сойкин. 1898. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij/text1.phtml?id=1046> (дата звернення 15.01.2021)
2. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. К. : Генеза, 1995. 608 с.
3. Дещинський Л.Є., Гаврилін І.О., Зінкевич Р.Д. Історія України та її державності. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2009. 476 с.
4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
5. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Війська Запорозького у 1648–1782. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2017. 380 с.

6. Іванов В.М. Історія держави і права України. К. : Атіка, 2017. 728 с.

7. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. (під ред. В.А. Смолія). К. : Альтернативи, 2000. 464 с.

8. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України. К. : Алерта, 2006. 412 с.

9. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Книга в двох частинах. Частина 1. / Репринтне видання. Бібліотечка журналу «Пам'ятки України». Книга 17. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. 288 с.

10. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. К. : Знання-Прес, 2001. 698 с.

11. Музыченко П.П. История государства и права Украины. К. : Знання, 2008. 588 с.

12. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 7)

13. Степанков В. Державна ідея та спроби її реалізації політичною елітою в роки національної революції (1648–1676) *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 185-197.

14. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України. К. : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.